

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра історії філософії

**ВІД МОВНИХ ІГОР ДО ФАЛЬСИФІКАЦІЇ: МОВА ТА
ЗНАННЯ У ФІЛОСОФІЇ Л.ВІТГЕНШТЕЙНА
ТА К.ПОППЕРА**

**FROM LANGUAGE GAMES TO FALSIFICATION:
LANGUAGE AND KNOWLEDGE IN L.WITTGENSTEIN'S
AND K.POPPER'S PHILOSOPHY**

Кваліфікаційна робота за спеціальністю 033 філософія
на здобуття освітнього ступеня бакалавра філософії

Студент-виконавець:
Толмачова Олена Олегівна
IV курс ОС – Бакалавр

Науковий керівник:
Варениця Ольга Петрівна,
кандидат філософських наук, доцент

Допущено до захисту:
на засіданні кафедри історії філософії
протокол № _____ від _____ 2023 р.

Зав. кафедри історії філософії,
доктор філософських наук, доцент
Кононенко Тарас Петрович _____

Київ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Два етапи філософії Людвіга Вітгенштейна	7
1.1. Парадокс межі мови та логічна структура мови в Логіко-філософському трактаті.	7
1.2. Мовні ігри: контекстуальність та значення.	12
РОЗДІЛ II. Три світи та метод фальсифікації у філософії Карла Поппера	21
2.1. Принцип фальсифікації.....	21
2.2. Теорія трьох світів	28
РОЗДІЛ III. Порівняння підходів Вітгенштейна та Поппера	35
3.1. Природа «філософських проблем».	35
3.2. Метафізичні пропозиції та логічний позитивізм.	41
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ	50

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Людвіг Вітгенштейн і Карл Поппер були двома дуже впливовими філософами аналітичної традиції ХХ століття. Обидва народилися в Австрії, і їхня робота мала глибокий вплив на розвиток аналітичної філософії. Роботи Вітгенштейна мали значний вплив на філософію мови, тоді як ідеї Поппера про фальсифікацію та поняття «трьох світів» мали глибокий вплив на філософію науки. Філософія мови та концепція «мовних ігор» Вітгенштейна та філософія науки Поппера представляють два різні, але пов'язані підходи до розуміння зв'язку між мовою та знаннями.

Рання філософія мови Вітгенштейна зосереджена навколо ідеї мови як логічної та репрезентативної системи, що відображає структуру світу. Його наголос на верифікованості та логічному атомізмі прагне створити основу для осмисленого дискурсу та розуміння. Але у своїх пізніх роботах Вітгенштейн змінює свої погляди, щодо логічної структури мови та вводить поняття «мовних ігор». Концепція мовних ігор Вітгенштейна припускає, що значення мови не є фіксованим, а радше залежить від контексту, в якому воно використовується. Мова – це не інструмент для представлення об'єктивної реальності, а радше набір правил і умовностей, які постійно розвиваються. Він вважав, що багато «філософських проблем» виникають через непорозуміння або неправильне використання мови, і що уточнення мови, яка використовується в цих проблемах, може привести до їх вирішення. Зосередження Вітгенштейна на мові та її повсякденному застосуванні дає зрозуміти, як «філософські проблеми» можна краще зрозуміти та потенційно вирішити за допомогою лінгвістичного аналізу.

Поппер підходив до «філософських проблем» через призму наукової методології. Він вважав, що проблеми метафізичних та філософських теорій, не можна просто звести до мовних непорозумінь, а скоріше це проблема відсутності емпіричного обґрунтування та перевіреності. Поппер вважав, що наукові теорії повинні бути піддані суворому тестуванню і що найкращі наукові теорії – це ті, які витримали найсуворішу перевірку. Він стверджував, що

наукові теорії ніколи не можуть бути доведені як правдиві, лише фальсифіковані, і що науковий прогрес відбувається завдяки відмові від хибних теорій на користь нових. Теорія трьох світів Поппера охоплює роль мови в наукових дослідженнях. Згідно з Поппером, існує три різні сфери або світи: фізичний світ об'єктів і подій (Світ 1), суб'єктивний світ індивідуальних думок і досвіду (Світ 2) і об'єктивний світ абстрактних знань і теорій (Світ 3). Мова, як засіб спілкування, відіграє вирішальну роль у з'єднанні цих трьох світів.

Вітгенштейн, і Поппер критично ставилися до метафізики, але їхні підходи відрізнялися. Вітгенштейн відкидав значущість метафізичних пропозицій, тоді як Поппер стверджував, що справжні метафізичні проблеми можна переосмислити як наукові проблеми та піддати фальсифікації. Поппер критикував Вітгенштейна за логічний позитивізм. Зокрема, в «Логіко-філософському трактаті» він критикував наголос на принципі верифікованості. Але пізню філософію Вітгенштейна також можна розглядати як відповідь на логічний позитивізм, оскільки вона виступала за більш контекстуальне та засноване на мовних іграх розуміння значень.

Попри розбіжності, Вітгенштейн і Поппер визнають важливість мови та її соціального контексту у формуванні нашого розуміння світу. Поєднуючи соціальний вимір мови з емпіричним дослідженням, обидва філософи надають цінне розуміння про складний зв'язок між мовою, знаннями та соціальним конструюванням значення.

Ступінь опрацювання: Філософські проблеми мови широко вивчали та розглядали такі дослідники, як М. Попович, А. Лактінова, Р. Махачашвілі, Б. Л. Уорф, Дж. Лакофф, С. Пінкер, Н. Хомський, Ф. де Соссюр, Ю. Габермас, С. Кріпке, Х. Патнем, Д. Девідсон, П. Грайс. Дослідження Я. Шрамка та Л. Комахи розкривають особливості неопозитивізму та аналітичної філософії.

Тема порівняння та вивчення філософських поглядів Л. Вітгенштейна та К. Поппера вивчалася такими вченими, як М. Аддіс, Г.-Й. Глок, М. Морріс, Е. О'Гір, І. Лакатос, Р. Рорті, О. Пешкова, О. Сардак, А. Сень, Д. Серль, П. Хакер, Я. Хінтікка та ін.

Основою кваліфікаційної роботи стали насамперед праці Людвіга Вітгенштайна «Логіко-філософський трактат» («Tractatus Logico-Philosophicus»), «Філософські дослідження» («Philosophical Investigations»), «Голуба книга» («Blue Book»), «Коричнева книга» («Brown Book») та праці Карла Поппера «Логіка наукового відкриття» («The Logic of Scientific Discovery»), «Об'єктивне знання» («Objective Knowledge»), «Ріст наукового знання» («The Growth of Scientific Knowledge»), «Три світи» («Three Worlds»).

Об'єкт дослідження: філософська спадщина Карла Поппера та Людвіга Вітгенштейна.

Предмет дослідження: погляди Карла Поппера і Людвіга Вітгенштейна щодо мови та знання.

Мета дослідження: розглянути та порівняти ідеї Карла Поппера і Людвіга Вітгенштейна щодо мови та знання, з'ясувати їхнє значення для розуміння природи «філософських проблем».

Завдання дослідження:

- дослідити концепцію «логічної структури мови» у ранній філософії Л.Вітгенштейна;
- розглянути поняття «мовних ігор» у пізній філософії Л. Вітгенштейна;
- проаналізувати концепцію «фальсифікації» К. Поппера та його підхід до перевірки наукових гіпотез;
- розглянути зв'язок мови та знання в теорії «трьох світів» К. Поппера;
- порівняти погляди Л. Вітгенштейна та К. Поппера на природу «філософських проблем»;
- дослідити погляди щодо сутності метафізичних пропозицій та критику головних положень логічного позитивізму у філософії Л. Вітгенштейна та К. Поппера.

Методи дослідження. Для розкриття предмета кваліфікаційної роботи використовувалися:

- герменевтичний метод, який охоплював інтерпретацію та тлумачення першоджерел;

- метод історико-філософської дескрипції був використаний для опису загальних концепцій і понять;
- метод аналізу застосований для розкриття понять, аргументів, теорій та філософських систем;
- компаративний метод, завдяки якому вдалося зіставити погляди Л. Вітгенштейна та К. Поппера на філософію мови.

Структура роботи була зумовлена завданнями, а також загальною логікою дослідження. Кваліфікаційна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури та джерел.

РОЗДІЛ I. Два етапи філософії Людвіга Вітгенштейна

1.1. Парадокс межі мови та логічна структура мови в «Логіко-філософському трактаті».

Філософія Людвіга Вітгенштейна ґрунтується на ідеї, що значення слів визначається їх використанням у мові. Він вважав, що мова є інструментом спілкування і що її використання базується на специфічних соціальних практиках. Наголошуючи на важливості контексту та використання в мові, пізня філософія Вітгенштейна забезпечує більш витончене розуміння мови та спілкування. У цьому сенсі пізніша філософія Вітгенштейна вважається більш важливою, ніж його попередні роботи, оскільки вона представляє значну зміну у його мисленні та мала більший вплив на сучасну філософію. На ранню філософію Вітгенштейна вплинув рух логічного позитивізму того часу. Логічний позитивізм, також відомий як логічний емпіризм, був філософським рухом, який виник на початку ХХ століття, головним чином пов'язаним з Віденським гуртком та його членами, включаючи Моріца Шліка, Рудольфа Карнапа та Отто Нейрата. Логічний позитивізм мав на меті встановити наукову основу для філософії, наголошуючи на важливості логічного аналізу та емпіричної перевірки. Він прагнув обґрунтувати знання на міцній основі логіки та методів емпіричних наук. Позитивісти намагалися подолати те, що вони сприймали як метафізичну та спекулятивну природу традиційної філософії, наголошуючи на важливості логіки та емпіричної перевірки. Рання філософія Вітгенштейна, яка була в основному виражена в його «Логіко-філософському трактаті», займалася логічною структурою мови та зв'язком між мовою та реальністю.

Хоча «пізній», а не «ранній» Вітгенштейн, вважається більш впливовим, важливо розглянути ідеї, запропоновані в «Трактаті», перш ніж перейти до глибшого вивчення його подальших поглядів. Попри величезні розбіжності у різні періоди творчості, в обох фазах Вітгенштейна хвилювала та сама тема: відношення мови до світу.

Мету свого «Логіко-філософського трактату» Людвіг Вітгенштейн визначає, як необхідність позначити межу думки або способів її вираження. Він зазначає, що для того, щоб вказати межу думки, ми повинні мати здатність також мислити немислиме. І провести цю межу ми можемо тільки за допомогою мови. Таким чином Вітгенштейн створює певний парадокс, прояснення якого, є важливим для розуміння тексту трактату. Парадокс полягає в, тому що, якщо ми хочемо провести межу мислимого, якщо ми хочемо чітко визначити, що є придатним для нашого осмислення, а що ні, тоді перед нами постає наступна проблема. Для того, щоб це зробити, треба визначити, те що ми не можемо помислити. А отже помислити, те що немислиме. Ми можемо сформулювати точно таку ж проблему і в мові. Якщо ми хочемо визначити різницю між тим, що можливо висловити та тим, що неможливо висловити, їх треба висловити. Що очевидно, неможливо.

Цей парадокс оголює перед нами певний ліміт, який сам по собі також стає проблематичним, адже для того, щоб цей ліміт визначити, нам потрібно визначити те що, за межами цього ліміту. Мова не може виражати саму себе, тому що вона є засобом вираження думок та ідей. Таким чином, мова не може бути виражена або визначена за допомогою мови. Це призводить до парадокса межі мови – ідеї про межу мови не можна виразити за допомогою мови, тому що мова є єдиним засобом виразити будь-яку ідею чи поняття. За Вітгенштейном, мова є не просто знаряддям опису світу, а фактично відображає структуру самого світу. Існує логічна структура, що лежить в основі всього мислення, отже, всієї мови (як засобу передачі думок). Ця структура дає нам змогу розуміти та описувати будь-який стан справ або подію у світі способом, що є повністю розгорнутим і не має причини для непорозуміння. Думка та сама природа світу мають структуру, яка міститься в законах логіки. Думка та мова використовують символи, впорядковані згідно з цією логікою, для «зображення», відображення, імітації або моделювання того, що відбувається у світі. Ця логічна структура є універсальною, і всі пропозиції можна розбити на простіші пропозиції, доки вони остаточно не відобразатимуть логічну

структуру світу. Таким чином Вітгенштейн намагався показати, що мова і мислення не просто довільні, а радше вони пов'язані законами логіки та структурою самої реальності. Вітгенштейн у своїй роботі намагався встановити абсолютно точні логічні залежності між мовою та світом, зводячи всі пропозиції до простих елементів, які відповідають реальним об'єктам і подіям. Він розглядав мову як систему пропозицій, які мають логічну форму і відповідають фактам.

Концепція логічного простору Вітгенштейна належить до простору всіх можливих комбінацій пропозицій, які можуть бути виражені мовою. Логічний простір – це не щось, що існує в реальності, це спосіб, яким ми упорядковуємо та розуміємо різні аспекти реальності. Логічні зв'язки між пропозиціями є основоположними для того, як ми представляємо та розуміємо світ, і що структура логічного простору відображає основну структуру реальності. За Вітгенштейном, пропозиції логіки є тавтологіями, що означає, що вони істинні за визначенням. Вони не говорять нам нічого про світ безпосередньо, але вони створюють основу для розуміння того, як мова та мислення можуть бути використані для представлення світу. Структура логічного простору відображає структуру самої реальності. Він вважав, що логічні відносини між пропозиціями є фундаментальними для того, як ми представляємо та розуміємо світ.

На думку Вітгенштейна, логічний простір складається з елементів, які ми називаємо фактами, та зв'язків між ними, які він називає логічними формами. Це структура, що лежить в основі пропозиції або думки. За його концепцією, пропозиції складаються з простих елементів, які відповідають атомарним фактам – реальним об'єктам і подіям у світі. Саме спосіб поєднання різних елементів пропозиції визначає її логічну форму. Логічні форми відображають способи, якими ми можемо розуміти та виражати зв'язки між фактами. Наприклад, можна виразити зв'язок між фактом «сонце світить» та «повітря прозоре» за допомогою логічної форми «якщо X, то Y». «Сенс можуть виражати лише факти, а не група назв» [36, с.31]. Вітгенштейн пропонує розуміти світ, не

як такий що складається з об'єктів, субстанцій з властивостями, відношеннями, тобто не в аристотелівському погляді, а світ як факти.

Вітгенштейн стверджує, що логічна форма визначає межі того, що можна сказати осмислено, і що логічна структура мови відображає логічну структуру реальності. Пропозиції з однаковою логічною формою мають однакове відношення до реальності, і що існує однозначна відповідність між логічною формою пропозиції та її умовами істинності. Згідно з ранніми поглядами Вітгенштейна, логічна форма розумілася як різновид абстрактної структури, яка є спільною для всіх пропозицій, що виражають ту саму форму реальності. У цьому сенсі логічна форма – це властивість пропозицій, яка визначається їх відповідністю дійсності. Тобто пропозиції репрезентують або «зображають» факти про світ, і їхня логічна форма визначається способом, у який вони представляють ці факти. Згідно з цією точкою зору, логічна форма пропозиції визначається тим, як її складові частини співвідносяться одна з одною, а також їхнім відношенням до об'єктів і станів речей, які вони представляють. Таким чином, логічна структура пропозиції є відображенням структури самого світу, і пропозиції, які мають однакову логічну форму, вважаються такими, що представляють той самий аспект реальності. Мова відображає структуру світу, а змістовні пропозиції ізоморфні факти, які вони представляють.

Елементарна пропозиція є основною одиницею осмисленої мови та відповідає можливому стану речей у світі. Ці пропозиції нічого не називають, але зображують (можливі) стани справ насправді. Вони представляють факти про світ і вважаються правдивими, якщо вони точно відображають ці факти. Логічна форма елементарного речення визначається його синтаксичною структурою. Наприклад, розглянемо положення «Всі люди смертні». У цьому випадку логічна форма пропозиції визначається універсальним квантором «всі» та імплікацією «смертні». Цю логічну форму мають усі пропозиції, які мають однакову загальну структуру, наприклад «Усі собаки – ссавці» Вони мають універсальний квантор («усі») та значення («є смертним» або «є ссавцем»), які встановлюють зв'язок між категорією (люди, собаки) та властивістю

(смертність, природа ссавців). Елементарна пропозиція є конкатенацією імен відповідно до логічного синтаксису. Відповідно до раннього погляду на логічну форму, усі ці пропозиції є істинними, оскільки вони точно представляють факт про світ, а саме те, що всі члени певної категорії мають певну властивість. Використовувані нами елементарні речення, можуть бути істинними в тому випадку, якщо відбувається відповідна подія, і хибними, якщо такої події немає. Елементарна пропозиція складається з простих імен, які безпосередньо посилаються на об'єкти, і ці імена поєднуються, щоб утворити стан речей. Ці пропозиції є будівельними блоками мови та мислення, і їх значення впливає з їхньої відповідності атомарним фактам світу. Крім того, Вітгенштейн припускає, що елементарні пропозиції складаються з простих об'єктів, а їх комбінації створюють складну картину реальності. Відношення між елементарними пропозиціями відображає логічну структуру світу.

«Речення є образом дійсності. Речення є моделлю дійсності, такої, якою ми собі її уявляємо» [36, с.37]. Поняття елементарного речення, є інструментом за допомогою якого, світ може бути описаним, за умови якщо, якщо задані всі елементарні речення та вказано, які з них істинні, а які хибні. Ці елементарні речення вважаються осмисленими, оскільки їх можна перевірити або сфальсифікувати на основі їх відповідності дійсності. Лише елементарні речення, пов'язані з подіями у світі є осмисленими. Неелементарні пропозиції, такі як філософські чи метафізичні твердження, розглядаються Вітгенштейном як псевдопропозиції, оскільки стосовно них слово «істина» помітно відхиляється від кореспондентного значення істини. Ці твердження, які не відповідають жодному можливому стану речей у світі та тому не можуть бути істинними чи хибними в традиційному розумінні, вони пропозиції виходять за межі мови та не можуть встановити чіткий зв'язок зі світом. Ці положення не є хибними твердженнями, а скоріше взагалі позбавлені сенсу. Неелементарні пропозиції є абсурдними в тому сенсі, що їм бракує основи у фактах, які можна перевірити або фальсифікувати. Таким чином, Вітгенштейн, називає, фундаментальні, нерозв'язні питання філософії, не хибними реченнями, а

просто неосмисленими пропозиціями. На перший погляд, вони можуть здатися осмисленими, але при ближчому розгляді вони не мають чіткого зв'язку зі світом чи будь-яким можливим станом речей.

Хоча Вітгенштейн у «Трактаті» висловлював думку про неосмисленість неелементарних пропозицій, він змінив свій підхід у подальших роботах і визнавав різноманітність і значення різних видів мовних виразів. Вітгенштейн пізніше відмовився від ідеї, що фундаментальні питання філософії є просто неосмисленими пропозиціями, і досліджував різні аспекти мови та їхню функціональну роль у спілкуванні та розумінні.

1.2. Мовні ігри: контекстуальність та значення.

Хоча погляд на логічну форму є значним у перших розділах «Трактату», Вітгенштейн пізніше відкинув цей погляд і розвинув складніше розуміння логічної форми та логічного простору. Він вважав, що цей погляд надто спрощує природу думки та її можливі вираження в мові. Його друга теорія представлена у «Філософських дослідженнях», він стверджує, що мислення та мова отримують своє значення просто завдяки своїй корисності в певних контекстах чи культурах. Таким чином, чітке вираження досягається шляхом антропологічного дослідження фактичних випадків використання слова або фрази; тобто з точки зору його локально заданої логіки. Контекст та концепція мовних ігор є центральною ідеєю у «Філософських дослідженнях». Значення слова трактується як спосіб його вживання в мовній грі. Мова може бути уявлена як комбінація різних типів мовних ігор.

«Мовна гра» – це форма спілкування, яка використовує певні правила та конвенції, щоб висловити певні ідеї та поняття. Це нечітке визначення – підхід Вітгенштейна до мовних ігор передбачає не надання точного визначення, а радше дослідження різних прикладів та їхніх зв'язків. «Пригляньмося, наприклад, до процесів, які ми називаємо «іграми». Я маю на увазі настільні ігри, гру в карти, у м'яча, спортивні ігри та т. ін. Що в них усіх є спільне? –

Не кажіть: «Вони повинні мати щось спільне, а то б не називалися «іграми»,– а подивіться, чи є в них усіх щось спільне. Бо як ви придивитесь до них, то хоч не побачите нічого спільного для них усіх, зате побачите спорідненість, подібність, і не одну, а цілий ряд. Як кажуть: не думай, а дивися! <...> ми бачимо складну мережу подібностей, що поширюються одні на одних і перехрещуються одні з одними» [36, с. 121].

Вітгенштейн спрямовує нашу увагу на подібності, взаємозв'язки та складності, які існують між різними прикладами мовних ігор. Він підкреслює заплутану мережу подібностей, які можна спостерігати, як всеосяжних, так і специфічних. Мовні ігри, як і інші людські види діяльності, різноманітні та виявляють безліч подібностей і взаємозв'язків. Замість того, щоб шукати чітке визначення, він заохочує нас брати участь у ретельному дослідженні конкретних випадків мовних ігор та їхніх конкретних характеристик. Як аналітичний інструмент, концепція «мовної гри» володіє достатньою гнучкістю для реалістичного вирішення різноманітних концептуальних схем, з якими ми стикаємося у звичайних ситуаціях, і надає достатньої чіткості опису, щоб зробити можливим повторюваність застосування.

Поняття «мовні ігри» фіксує певну систему мовної комунікації, організовану певним правилам, порушення яких призведе до руйнування дискурсивної практики, тобто «гри». У рамках цієї комунікативної моделі тільки й можлива побудова несуперечливого смислового контексту. «Мовна гра» є позначенням найбільш спрощених, уніфікованих способів використання слів природної мови на відміну від реальної практики мовної поведінки. Для Вітгенштейна мова – це не фіксована, наперед визначена система правил і визначень, а радше динамічний і гнучкий засіб спілкування, який розвивається через соціальну взаємодію та використання. Різні мовні гри мають різні правила та умовності, а значення слів і понять можуть відрізнятися залежно від конкретної мовної гри, у яку грають. Приклади мовних ігор включають віддачу наказів, звернення з проханнями, розповідання анекдотів, гру в шахи, проведення наукових експериментів та багато інших. У кожному разі мова, яка

використовується, формується за допомогою конкретних правил і умов мовної гри, а значення слів і понять визначається їх використанням у цій грі.

Крім того, ігри мають правила і проводяться за ними. Якщо правила неправильно використовуються, гра не може бути проведена правильно. Як наслідок, це призводить до плутанини в грі. Так само різні мовні ігри мають власні правила важливі для розуміння роботи мови. Для розуміння правильного використання правил мовних ігор, Вітгенштейн пропонує граматичний аналіз мовних ігор. Відповідно до Вітгенштейна, граматичний аналіз розрізняє «поверхову граматику» та «глибинну граматику» мовного вираження. «В уживанні слова можна було б відрізнити «поверхову» граматику від «глибинної». Тим, що безпосередньо запам'ятовується у вживанні слова, є його спосіб застосування в структурі речення, та частина його вживання, яку, сказати б, можна схопити вухом» [36, с.253].

Розуміючи «глибинну граматику», ми можемо дослідити правильне використання правил лінгвістичних виразів. Згідно з Вітгенштейном, для розуміння правильних правил «мовних ігор» необхідне дослідження граматичних правил мовного вираження. Він припускає, що граматичні правила досягаються шляхом диференціації «глибинної граматики» від звичайної граматики мовних виразів. Поняття «глибинної граматики» – це граматичне правило мовного виразу, специфічна характеристика, завдяки якій ми відрізняємо його від інших виразів. Наприклад, вирази «я маю головний біль» і «він має головний біль» однакові у звичайному граматичному сенсі з тієї причини, що дієслово «маю» або «має» однаково використовуються у виразах. Але, згідно з Вітгенштейном, поглиблений граматичний аналіз чітко показує, що вживання дієслова «мати/має» відрізняється в обох виразах. Коли я кажу «я маю головний біль», я виражаю внутрішнє відчуття. Але коли я скажу «він має головний біль», основа мого твердження буде іншою. Іншими словами, абсурдно сказати, що «я не знаю, чи я маю головний біль», тоді як немає абсурду, якщо я скажу: «Я не знаю, він має головний біль». Використання дієслова «маю/має» відрізняється в обох виразах. У цьому відмінність

граматичних правил виразів. Обидва вирази мають різний зміст або логіку. На думку Вітгенштейна, обидва вирази є різними мовними іграми, які мають різні граматичні правила.

Мова не може бути зрозуміла окремо від форми життя, в яку вона включена. Форма життя охоплює широкий спектр діяльності, практик, соціальних взаємодій і культурних норм, які формують і надають значення мові. Це тло, на якому мова діє і набуває свого значення. Мова отримує своє значення з контексту її використання в певній формі життя. Різні спільноти чи культури можуть мати різні форми життя, які породжують різні мовні ігри та способи розуміння. Концепція форми життя підкреслює, що мова не є приватною, індивідуальною справою, а глибоко переплетена з нашим суспільним існуванням. Значення слів, понять і виразів формуються спільними практиками та умовами певної форми життя. Розуміння мови вимагає розуміння її культурного, соціального та історичного вимірів. Що для розуміння мови необхідно зануритися у форму життя мовної спільноти. Саме через участь у практиках і діяльності спільноти людина набуває розуміння мови та її правил.

Мовні ігри передбачають безперервну взаємодію між людьми, які використовують мову для досягнення певних цілей і орієнтування в соціальному світі. Саме через практичне використання мови як дії, конструюються значення, передаються наміри та формуються соціальні взаємодії. Наголошуючи на мові як на дії, Вітгенштейн підкреслює важливість розгляду контексту, намірів і ефектів мовних виразів, а не зосередження лише на їхньому описовому змісті. Мовна гра можлива саме і лише у процесі діяльності та комунікації, фактично вона і є спосіб комунікативної взаємодії із реальністю. «Я називатиму також «мовною грою» сукупність мови й діяльності» [36, с.95].

Ідея Вітгенштейна про мову як дію підкреслює, що мова є не просто інструментом для опису чи репрезентації світу, але вона також є формою дії сама по собі. Вітгенштейн наголошує, що мовлення є частиною діяльності, способу життя [36, с.101]. Мовні ігри передбачають практичне використання

мови для виконання конкретних завдань, вираження намірів і участі в соціальних взаємодіях. Для прикладу розглянемо мовну гру вказування напряму. Правила та умовності цієї гри визначають, як люди спілкуються та розуміють просторову інформацію. Вони можуть використовувати специфічну лексику, жести та посилання на орієнтири, щоб ефективно передати напрямки. Значення слів, які використовуються в цій мовній грі, впливає з їхнього практичного використання для переведення когось з одного місця в інше. Вітгенштейн стверджує, що значення слова не визначається абстрактним визначенням або посиланням на якусь базову реальність. Натомість значення слова виводиться з того, як воно використовується в певній мовній грі чи соціальній практиці.

Розуміння слова передбачає розуміння його різних вживань у різних контекстах. Значення слова пов'язане з його роллю в мовних іграх, де воно функціонує як інструмент спілкування та розуміння. Різні мовні ігри можуть призначати різні ролі та вживання того самого слова, і саме через ці вживання з'являється значення слова. Для Вітгенштейна значення не є фіксованим, а динамічним і залежним від контексту. Використання слова може змінюватися в залежності від намірів, умовностей і соціальних практик мовної гри, в якій воно використовується. «...наскільки загальне поняття значення слів затуманює функціонування мови, – крізь той туман неможливо чітко розглядіти, як вона функціонує насправді. Туман розвіюється, коли ми вивчаємо мовні явища на примітивних прикладах їхнього застосування, в яких чітко видно призначення і функціонування слів» [36, с.94]. Ця перспектива ставить під сумнів ідею про те, що слова мають фіксовані й універсальні значення, і припускає, що значення залежить від конкретної мовної гри, у яку грають. Граматичні правила – це правильне вживання «слова», а правильне вживання «слова» не визначається тим, що є зовнішнім щодо людської діяльності. Це визначається діяльністю людини або звичаями.

Для Вітгенштейна правила – це не що інше, як домовленість у спільноті, коли ми вивчаємо вживання слова в спільноті. Отже, граматичні правила є

автономними. Людина уточнює, чи застосовує він правильне правило, чи обирає його, знаючи, наскільки відповідна людська діяльність застосовує ці правила. Наприклад, людина вивчає правила арифметики, беручи участь у «мовній грі» в арифметику з іншими членами, які добре володіють правилами цієї «гри». Критерієм правильності методу арифметики є навички арифметиків. Так само в усіх варіантах «мовних ігор» джерелом розуміння правильних правил «мовних ігор» є людська діяльність. Немає зовнішнього джерела для обґрунтування правил «мовних ігор». Вітгенштейн хоче пояснити, що граматичні правила «мовних ігор» не виправдовуються чимось зовнішнім стосовно людської діяльності. Ми не можемо виправдати правила, посилаючись на їх реальність, оскільки реальність також описується мовою. Опис реальності передбачає граматичні правила, які визначаються людською діяльністю чи практикою. Коли хтось стверджує, що його мовна гра виводить граматичні правила з реальності, він використовує пропозиції, які вже мають певний лінгвістичний або конвенційний зміст. Нейтральний опис реальності неможливий. Тому насправді немає абсолютної причини для виправдання граматичного правила. Граматичні правила спираються на узгоджену практику мовної спільноти. Вони мають свої власне виправдання. Як немає зовнішнього критерію обґрунтування граматичних правил «мовної гри», ми не можемо віддавати перевагу одній «мовній грі» над іншою. Усі ігри мають однаковий статус. Якщо щось є попереднім, то це діяльність людини. Людська діяльність різноманітна. Немає жодної зовнішньої причини віддавати перевагу одній діяльності над іншою. Однак, якщо існує якесь правило, що віддає перевагу певній мовній грі, воно також базуватиметься на звичаї та не може бути виведено з реальності. У цьому розгляді можна сказати, що правила створюють люди. Мова створена людьми, а не реальністю. Сутності мови насправді немає. Отже, немає жодної об'єктивної або зовнішньої причини для виправдання граматичних правил. Навіть відчуття зовнішнього розуму чи відчуття об'єктивності розвивається через узгоджені правила мовної спільноти. Таким чином, значення, розуміння та навчання є результатом мовної діяльності.

Мовні ігри не є поодинокими явищами, а скоріше переплітаються з усім нашим способом життя. Вони інтегровані в наш культурний, соціальний та особистий досвід. Мовні ігри створюють основу, через яку ми сприймаємо та осмислюємо реальність. Різні форми життя, такі як наукові, релігійні, мистецькі чи повсякденні практики, охоплюють різні мовні ігри, які формують наше розуміння світу особливим чином. Наприклад, мовна гра мистецтва включає власні конвенції, естетичні принципи та інтерпретації.

Подібним чином мовна гра науки працює за певними правилами, методологіями та способами спілкування, які відрізняються від правил релігійного дискурсу. Кожна мовна гра сприяє створенню унікальних перспектив і значень у відповідній сфері. Концепція мовних ігор Вітгенштейна підкреслює динамічну та контекстуальну природу використання мови, включно з науковою сферою. Наукові спільноти встановлюють власну спеціалізовану термінологію, жаргон і способи спілкування. Ця спільна мова сприяє ефективному спілкуванню між науковцями, уможливлючи передачу та розвиток наукових знань. Мовні ігри забезпечують основу для розуміння того, як правила й умовності встановлюються, підтримуються та трансформуються в конкретних формах життя, таких як наукові спільноти. Вітгенштейн вважав, що різні форми життя, в тому числі наукові спільноти, мають свої мовні ігри та правила спілкування. У контексті науки існують спеціальні методи та критерії, які керують формулюванням гіпотез, збором та інтерпретацією даних, а також оцінкою теорій. Ці методології та стандарти дослідження відрізняються в різних наукових дисциплінах і є важливими для змістовного наукового дискурсу. Він розглядав і мову, і науку як автономні області, які діють за власними правилами та принципами.

Але разом з цим, Вітгенштейн наголошує на тому, що, філософія не повинна намагатися нав'язати себе фактичному використанню мови, так само як вона не повинна заважати науці. «Філософія ніяким чином не може порушувати фактичного вживання мови, вона може її, зрештою, тільки описувати. Бо вона її не може також обґрунтувати. Вона полишає все таким, як

воно є. Філософія полишає і математику такою, як вона є, і не може посунути далі жодне математичне відкриття. «Чільною проблемою математичної логіки» є для нас проблема математики, як і кожна інша. Розв'язувати суперечність з допомогою математичного чи логічно-математичного відкриття не є справою філософії» [36, с.139].

Згідно з Вітгенштейном, філософія не повинна втручатися в мову, а радше повинна забезпечувати опис та аналіз її використання. Філософія не має повноважень створювати основу мови чи змінювати її фундаментальну природу. Натомість вона має поважати та визнавати наявні мовні практики та залишати їх незмінними. Якби філософія створила свої власні правила або нав'язала мові власні рамки, це призвело б до плутанини та руйнування нашого розуміння мови. Втручаючись у фактичне використання мови, філософія ризикує спотворити природні та контекстуальні аспекти мови, які необхідні для ефективної комунікації та значення. Вітгенштейн вважав, що мова глибоко вкорінена в наші повсякденні практики, соціальні взаємодії та форми життя. Вона органічно розвивається в межах конкретних спільнот і культур.

Отже, філософія не повинна намагатися нав'язати мові нові правила чи основи, оскільки це порушить природне функціонування та зв'язність мови. Натомість Вітгенштейн виступав за описовий підхід до філософії, де його роль полягає у ретельному спостереженні та аналізі способів, якими мова фактично використовується в різних контекстах. Описуючи мову, а не нав'язуючи правила, філософія може дати розуміння її складності та допомогти нам краще зрозуміти, як встановлюється та передається значення. «Здобутками філософії є відкриття якоїсь простої недоречності та гуль, що їх набиває собі розум, наскакуючи на межі мови. Саме ті гулі дозволяють оцінити вартість її відкриття» [36, с.138]. «Філософські проблеми» часто виникають, коли мова використовується нечітко або неточно, що призводить до плутанини та непорозумінь. Зосереджуючись на практичному використанні мови в конкретних контекстах і беручи участь у мовних іграх, ми можемо отримати чіткіше розуміння мови та її зв'язку зі світом. Роль філософії, таким чином,

полягає в тому, щоб описати мову, коли вона використовується, і залишити її непорушною, дозволяючи нам орієнтуватися та осмислювати наші мовні взаємодії, не вносячи непотрібної плутанини чи штучних конструкцій.

Висновки до Розділу I.

Людвіг Вітгенштейн, один із найвпливовіших філософів ХХ століття, зробив значний внесок у філософію мови. Його ідеї зазнали помітної трансформації між його ранніми роботами, представленими в його книзі «Логіко-філософський трактат», і його пізнішими роботами, в основному сформульованими в його посмертно опублікованій збірці нотаток, відомій як «Філософські дослідження». Аналіз концепцій мови Вітгенштейна передбачає дослідження цих двох різних фаз його думки.

У «Трактаті» Вітгенштейн мав на меті розвинути логічне тлумачення мови. Згідно з ним, осмислені пропозиції є атомарними, представляють прості стани речей, які відповідають фактам у світі. Мова функціонувала як образ чи модель дійсності.

У своїх пізніх роботах Вітгенштейн істотно переглянув свої погляди. Він увів термін «мовні ігри». Вітгенштейн наголошував на важливості мови як форми життя, наголошуючи на тому, що сенс невіддільний від нашого спільного розуміння, умовностей і спільної практики. Значення слів виникає через те, як мова вбудована в наші форми життя, які охоплюють нашу діяльність, практики та соціальні взаємодії.

Загалом концепція значення Вітгенштейна еволюціонувала від раннього наголосу на логічному аналізі та логічному атомізмі до більш пізнього зосередження на мовних іграх, контекстному використанні та прагматичному вимірі значення.

РОЗДІЛ II. Три світи та метод фальсифікації у філософії Карла Поппера

2.1. Принцип фальсифікації.

В основі філософії Карла Поппера лежить поняття «фальсифікованості». Карл Поппер сформулював принцип фальсифікації у своїй головній праці «Логіка наукового дослідження» («The Logic of Scientific Discovery»), опублікованій спочатку німецькою мовою в 1934 році як «Logik der Forschung». Поппер виступає проти традиційної точки зору, згідно з якою наукові теорії можна підтвердити або виправдати за допомогою індуктивних міркувань. Він підкреслює проблему індукції, яка ставить під сумнів припущення про те, що загальні висновки можна зробити з конкретних спостережень або випадків. Логічні позитивісти, виступали за поєднання критеріїв значення та критеріїв розмежування. Вони встановили принцип емпіричної верифікації як критерій розмежування, в якому сенс наукового положення полягає в його перевіреності за допомогою досвіду. Логічні позитивісти наголошували на «принципі емпіричної перевірки» і вважали, що значущість або наукова природа пропозиції залежить від того, чи можна її довести, чи перевірити на досвіді, а не від того, чи вона була підтверджена. Науковий метод, зокрема індуктивний, розглядався як засіб доведення.

На Карла Поппера вплинула критика індукції Д. Юмом. Як відомо, Юм стверджував, що припущення про одноманітність природи, яке лежить в основі індуктивних міркувань, не може бути логічно обґрунтованим. Те, що ця опора на минулий досвід не забезпечує надійної логічної основи для припущення, що майбутні події продовжуватимуть відбуватися за тими самими моделями. Неможливо лише розумом продемонструвати, що майбутнє буде схожим на минуле.

Скептицизм Юма та аналіз проблеми індукції мали значний вплив на Поппера при створенні його власного вчення. Поппер усвідомлював проблеми, пов'язані з критикою Юма, зокрема проблему обґрунтування надійності

індуктивних міркувань і припущення одноманітності природи. Заперечення Юма ставлять епістемологів у дуже незручне становище, коли вони не можуть пояснити раціональність наукового знання, якщо вони стверджують, що емпіричні науки базуються на індукції. Поппер поділяв скептицизм Юма щодо ідеї, що лише емпіричні спостереження можуть забезпечити надійну основу для підтвердження наукових теорій.

Спираючись на ідеї Юма, Поппер розробив свою концепцію фальсифікованості як альтернативного критерію наукової методології. Він стверджував, що сучасні підходи до емпіричної науки в позитивістській традиції зробили індукцію робочим механізмом науки. Науки були охарактеризовані їхньою опорою на щось, що туманно називають «індуктивною логікою». Але заперечень проти індукції, висунутих Юмом, було достатньо, щоб показати, що ця характеристика була на хибному шляху. Не було нічого, що можна належним чином назвати індуктивною логікою, і жодного способу обґрунтувати істинність загальних тверджень на істинності окремих. Згідно з Поппером, проблема з індуктивною логікою полягає в її нездатності забезпечити відповідний критерій розмежування для демаркації емпіричних, не метафізичних теоретичних систем. Головну причину відмови від індуктивної логіки Поппер визначає таким чином: «...вона [індуктивна логіка] не забезпечує належного розрізнення емпіричного, не метафізичного характеру теоретичної системи; або іншими словами, що він не забезпечує належного «критерію». розмежування» [23, с.11]. (власний переклад).

Відкидаючи індуктивну логіку, Поппер ставить під сумнів уявлення про те, що індукція є особливою рисою емпіричної науки. Індукція не може забезпечити відповідний критерій для демаркації, іншими словами, вона не пропонує чіткого розмежування між науковими знаннями та метафізичними спекуляціями. Поппер називає цю проблему проблемою демаркації, яка включає пошук критерію, який може розрізнити емпіричні науки, математику і логіку та метафізичні системи. Проблему демаркації він вважає ще більш фундаментальною, ніж проблему індукції та критикує спроби позитивістів

розв'язати проблему розмежування шляхом пошуку різниці у природі речей між емпіричною наукою та метафізикою. Він вважає, що позитивісти у своїй інтерпретації проблеми прагнуть довести, що метафізика є безглуздою і її слід відкинути. Поппер відкидає позитивістський критерій демаркації, який ґрунтується на індуктивній логіці. Він вважає, що цей критерій не забезпечує належного розрізнення емпіричного, не метафізичного характеру теоретичної системи. Поппер стверджує, що пошук прийнятної критерію демаркації є вирішальним для будь-якої епістемології, яка не приймає індуктивну логіку.

Поппер виступає проти використання індукції як загальної методології в науковому дослідженні. Він стверджує, що всі спостереження за своєю суттю є вибірковими та залежать від уже чинних теорій або рамок. Іншими словами, не може бути спостереження без теорії. Це ставить під сумнів точку зору, згідно з якою індукція служить критерієм розмежування науки від не науки. Натомість Поппер пропонує фальсифікацію як дійсний метод наукового дослідження, відкидаючи індукцію як надійну методологію. Він припускає, що теорія може вважатися науковою, лише якщо вона витримує потенційно фальсифіковані передбачення.

Поппер вводить поняття «короборації», щоб пояснити, як індукцію можна використовувати для оцінки тверджень, навіть якщо вона не забезпечує остаточного доказу їх істинності. «Теорії неможливо перевірити, [через проблему індукції] але їх можна «підтвердити» [can be 'corroborated']. Часто робилися спроби описати теорії як ні істинні, ні хибні, а натомість більш-менш імовірні. Індуктивна логіка, зокрема, була розроблена як логіка, яка може приписувати висловлюванням не лише два значення «істинне» та «хибне», а й ступені ймовірності» [23, с.248]. (власний переклад).

Короборація, як її використовує Поппер, належить до накопичення емпіричних доказів, які підтверджують певне твердження або теорію. Коли численні спостереження або експерименти постійно підтверджують твердження, це підвищує рівень її короборації. Однак Поппер підкреслює, що жодні позитивні докази не можуть переконливо довести, що твердження є

істинним в абсолютному сенсі. Відповідно до точки зору Поппера, цінність короборації полягає в її здатності встановити ієрархію теорій на основі ступеня їхньої емпіричної підтримки. Теорії, які витримали строгі спроби фальсифікації та накопичили значні підтверджувальні докази, вважаються більш надійними або ближчими до істини, ніж теорії зі слабким підтвердженням. Перевірка наукової теорії передбачає спроби її фальсифікації, причому один випадок, що суперечить теорії може зробити всю теорію хибною.

В основі критерію демаркації Поппера лежить логічна асиметрія між перевіркою та фальсифікацією. Хоча остаточно перевірити універсальне положення за допомогою індукції неможливо, одного контрприкладу достатньо, щоб спростувати універсальний закон. Таким чином наукова теорія встановлює межі, виключаючи певні події, явища чи можливості на основі своїх передбачень і гіпотез. Ці межі впливають із логічних наслідків і імплікацій самої теорії. Тестування та фальсифікація є життєздатними підходами для таких теорій, тоді як логічна перевірка неможлива.

Поппер застерігає від припущення, що теорія повністю перевірена, навіть після ретельного тестування протягом тривалого періоду. Найбільше, що можна стверджувати, це те, що теорія була добре підтверджена і залишається найкращим доступним поясненням, доки її не сфальсифікують або замінять більш певною альтернативою. Наукові закони завжди виходять за межі наявних експериментальних даних і досвіду.

Індуктивний метод намагався показати, що шляхом створення масиву даних можна зробити висновки, щоб запропонувати закони, які вважаються певними, а не ймовірними. Поппер заперечує це на тій підставі, що будь-яке відчуття передбачає певну інтерпретацію, і що в будь-якій серії експериментів будуть варіації, і чи будуть такі варіації враховані, чи ні, залежить від припущень особи, яка їх проводить. Наприклад, у психолога може виникнути спокуса дати певну інтерпретацію стану пацієнта на основі прийнятої теорії та спробувати пояснити або проігнорувати все, що не відповідає теоретичним очікуванням. Крім того, звичайно, кількість проведених експериментів завжди

кінцева, тоді як кількість експериментів, які ще не проведені, нескінченна, тому індуктивний метод ніколи не може досягти абсолютної впевненості частини дедуктивної логіки.

Жодна кількість підтверджувальних випадків не може встановити істинність універсального твердження, але єдиний випадок, який суперечить положенню, може його спростувати. Ґрунтуючись на цій логічній асиметрії, Поппер припустив, що фальсифікованість є ключовим критерієм для відмінності наукових теорій від ненаукових. Наукова теорія, згідно з Поппером, повинна робити ризиковані передбачення або прогнози, які потенційно можуть бути сфальсифіковані емпіричними спостереженнями чи експериментами. Якщо теорія витримує строгі спроби фальсифікації та не була спростована, вона вважається сильно підтвердженою, але не остаточно підтвердженою.

Одне заперечення, яке можна висунути проти здатності до тестування наукових теорій за допомогою критерію розмежування, полягає в тому, що здається неінтуїтивним характеризувати науку, яка має надавати позитивну інформацію, базуючись на негативній вимозі, як-от спростовність. Однак Поппер стверджує, що обсяг позитивної інформації, яку передає наукове твердження, є більшим, коли воно має більшу ймовірність зіткнення з можливими окремими твердженнями. Зміст та інформаційна цінність наукової теорії зростає, коли вона має більшу ймовірність конфліктувати з можливими окремими твердженнями чи спостереженнями. Чим більше теорія забороняє або обмежує певні стани речей, тим більше вона передає позитивної інформації про світ. Це пояснюється тим, що теорія, яку можна спростувати конкретними спостереженнями чи експериментами, має на увазі, що ці конкретні результати менш імовірні, якщо теорія правдива. Іншими словами, коли наукова теорія робить сміливі твердження, які потенційно можуть бути фальсифіковані, вона надає більш конкретну інформацію про те, що було б, якщо теорія правильна. Якщо спостереження або експерименти не узгоджуються з прогнозами теорії, це збільшує наші знання, усуваючи або вдосконалюючи ці конкретні можливості. Хоча це правда, що фальсифікація має негативний аспект, оскільки

вона спрямована на те, щоб кинути виклик і потенційно відхилити теорії, саме завдяки цьому процесу наука прогресує та отримує глибше розуміння світу. Зосереджуючись на потенційних зіткненнях між теоріями та спостереженнями, Поппер вважає, що наукові теорії стають більш інформативними та надійними. Важливо зазначити, що критерій фальсифікованості Поппера не виключає можливості збору позитивних доказів або підтримки теорії. Однак він стверджує, що лише позитивні докази недостатні для наукового знання, оскільки вони не можуть остаточно підтвердити теорію. Натомість Поппер припускає, що теорії отримують емпіричну підтримку, успішно переживаючи спроби фальсифікації та витримуючи критичну перевірку. Загалом, аргумент Поппера полягає в тому, що розмежування науки на основі перевіреності та фальсифікованості, попри негативний аспект, узгоджується з метою наукового дослідження, яке полягає в тому, щоб надати нам знання, які є більш інформативними, точними та відкритими для критичної оцінки.

Хоч фальсифікація залишається ключовим критерієм для відмежування наукових теорій від ненаукових, Поппер визнавав важливість підтвердження для розвитку наукових знань. У статті «Істина, раціональність і розвиток наукового знання» («Truth, Rationality, and the Growth of Scientific Knowledge»), яка вперше була опублікована як Розділ 10 книги «Припущення та спростування» («Conjectures and Refutations») у 1963 році, Поппер висунув ідею про те, що хороша наукова теорія повинна бути не тільки здатною до спростування, але й проходити нові та серйозні випробування. Підтвердження, яке виникає, коли теорія витримує суворе тестування та підтримується емпіричними доказами, дає заохочення та виправдання для подальших досліджень. Він стверджував, що «...наука починається лише з проблем. Проблеми виникають особливо тоді, коли ми розчаровуємось у наших очікуваннях або коли наші теорії втягують нас у труднощі, суперечності; і вони можуть виникати або всередині теорії, або між двома різними теоріями, або як результат зіткнення між нашими теоріями та нашими спостереженнями. Щобільше, тільки через проблему ми усвідомлюємо, що маємо теорію. Саме

проблеми, змушують нас вчитися; розвивати наші знання; експериментувати; і спостерігати» [24, с.222]. (власний переклад).

Поппер визнав, що позитивні докази у формі успішних прогнозів і емпіричної підтримки можуть відігравати важливу роль у розвитку наукових теорій. Хоча він все ще стверджував, що фальсифікованість має вирішальне значення, він визнав, що підтвердження додає цінності теорії, збільшуючи її пояснювальну силу та створюючи основу для подальших досліджень. Ця переглянута точка зору свідчить про те, що науковий прогрес включає цикл припущень, підтверджень і спростувань. Процес починається з формулювання сміливих гіпотез або припущень, за якими слідує суворе тестування та спроби підтвердити ці гіпотези. Підтвердження теорії, згідно з Поппером, забезпечує тимчасову підтримку, але не гарантує її остаточної істинності. Натомість теорії підлягають постійному дослідженню, відкриті для потенційного спростування за допомогою нових доказів і критичної оцінки. Використовуючи поняття підтвердження, Поппер мав на меті знайти баланс між критичним вивченням теорій і визнанням важливості емпіричної підтримки. Наукові знання можуть розвиватися не лише через спростування, але й через накопичення позитивних доказів та успішне тестування. Концепція фальсифікації Карла Поппера тісно переплітається з роллю мови в науковому дослідженні. Фальсифікація – це процес перевірки та потенційного спростування наукових теорій за допомогою емпіричних доказів і логічних міркувань. Поппер стверджував, що наукові знання розвиваються через постійне тестування та спроби фальсифікації гіпотез.

Мова відіграє вирішальну роль у формулюванні наукових теорій, висловленні гіпотез та інтерпретації емпіричних спостережень. Поппер підкреслював важливість ясності, точності та критичного аналізу в науковій комунікації. Наукові теорії мають бути сформульовані зрозумілою та точною мовою, що дозволяє однозначно емпіричне тестування. Поппер визнавав, що мова є помилковою та підлягає тлумаченню та двозначності. Однак він підкреслив важливість формулювання наукових гіпотез у спосіб, який допускає

потенційну фальсифікацію. Гіпотеза має бути викладена таким чином, щоб вона робила конкретні передбачення щодо спостережуваних явищ. Це дає можливість емпіричних тестів, які потенційно можуть спростувати або підтвердити гіпотезу. Мова забезпечує основу для побудови логічних аргументів і висновків на основі емпіричних доказів.

Підсумовуючи, мова слугує засобом, за допомогою якого наукові теорії виражаються, перевіряються та оцінюються. Процес фальсифікації, центральний у філософії науки Поппера, спирається на чітку та точну мову, емпіричні спостереження та логічне міркування для оскарження та вдосконалення наукових гіпотез.

2.2. Теорія трьох світів.

Теорія трьох світів Карла Поппера – це філософська структура, яка досліджує зв'язок між мовою, нашими знаннями та різними аспектами реальності. Карл Поппер представив свою теорію трьох світів у різних роботах протягом своєї кар'єри, але найбільш вичерпний виклад цієї теорії можна знайти в його книзі «Об'єктивне знання: еволюційний підхід» («Objective Knowledge: An Evolutionary Approach»), опублікованій у 1972 році. У цій книзі Поппер детально описує свою філософію науки та епістемології, включаючи його концепцію трьох світів. Поппер також обговорює теорію трьох світів у своїй статті під назвою «Три світи» («Three Worlds»), опублікованій у 1978 році. Теорія стверджує, що існують три різні «світи» або сфери, кожна зі своїми характеристиками та властивостями. Поділ на три світи забезпечує основу для дослідження різних аспектів реальності та розуміння взаємодії між об'єктивним, суб'єктивним і символічним вимірами людського досвіду. Виділивши ці три світи, Поппер мав на меті запропонувати комплексну перспективу того, як знання генеруються, передаються та оцінюються. Теорія була сформульована як відповідь на виклики та складності епістемології та філософії науки з наміром забезпечити більш тонке розуміння стосунків між

тим хто знає, і знаним. Теорія трьох світів Поппера та концепція «знання без тих, хто пізнає» підкреслюють об'єктивну та автономну природу знання та його потенціал виходити за межі індивідуальних перспектив. Це підкреслює важливість критичного дослідження, раціональної оцінки та спільного прагнення до істини в отриманні та розвитку знань.

Світ 1 належить до світу фізичних об'єктів або фізичних станів. Він охоплює спостережувані та вимірювані аспекти зовнішнього світу, включаючи природні явища, фізичні об'єкти та їхні властивості. «...світ, який складається з фізичних тіл: каменів і зірок; рослин і тварин; але також і випромінювання та інших форм фізичної енергії. Я буду називати цей фізичний світ «світом 1» [22, с.143]. (власний переклад).

Згідно з Поппером, Світ 1 складається з фізичних сутностей і подій, які існують незалежно від людського сприйняття чи свідомості. Він включає об'єкти, з якими ми взаємодіємо, природні процеси, які відбуваються, та емпіричні дані, які можна спостерігати та вимірювати. Цей світ характеризується своєю об'єктивною та матеріальною природою, де події та об'єкти мають фізичне існування. У контексті теорії трьох світів Поппера Світ 1 являє собою фундамент, на якому будується наукове дослідження. Він забезпечує емпіричну основу для формулювання гіпотез, проведення експериментів і оцінки вірогідності теорій. Світ 1 має вирішальне значення в процесі перевірки та потенційного спростування наукових тверджень, оскільки він надає об'єктивну реальність, з якою оцінюються теорії. Світ 1 складається з об'єктів і сутностей, які ми зазвичай відчуваємо в нашій фізичній реальності. Це включає матеріальні речі, як-от столи, дерева, тварини, планети та все інше, за чим можна спостерігати та з чим можна взаємодіяти. Світ 1 вважається об'єктивним, оскільки ці об'єкти існують незалежно від нашого індивідуального сприйняття чи суб'єктивного досвіду. Існування цих об'єктів може бути підтверджено іншими, які мають ту саму фізичну реальність. Крім того, Світ 1 характеризується як автономний, оскільки існування цих об'єктів не залежить від нашої суб'єктивної інтерпретації чи визнання їх. Вони існують самі по собі,

незалежно від нашої обізнаності чи участі в них. Світ 1 служить відправною точкою для наукових досліджень і формує основу для взаємодії між двома іншими світами в його рамках.

Світ 2 охоплює наш психологічний досвід, включаючи стан розуму, почуття, бажання, спогади та емоції. Це світ суб'єктивних переживань і свідомості. «...ментальний чи психологічний світ, світ наших почуттів болю та задоволення, наших думок, наших рішень, наших спостережень; іншими словами, світ психічних або психологічних станів або процесів, або суб'єктивних переживань. Я назву це «світ 2»» [22, с.143]. (власний переклад). У Світі 2 психічні стани кожної людини є унікальними та особистими, і їх неможливо відчутти іншим. Ця суб'єктивність відрізняє Світ 2 від об'єктивної сфери Світу 1, яка складається з фізичних об'єктів і подій, які можуть відчутти кілька спостерігачів. На відміну від Світу 1, Світ 2 не є автономним, оскільки існування психічних станів залежить від розуму, який їх переживає. Психічні стани тісно пов'язані з індивідуальною свідомістю. Вони не є незалежними сутностями та потребують свідомості для свого існування.

На відміну від Світу 1 і Світу 2, інші об'єкти, такі як слова, пропозиції, книги, симфонії, закони, числа та трикутники, не належать до жодного з цих двох світів. Ці об'єкти належать до Світу 3, який представляє сферу об'єктивного знання та інформації. Хоча жителі Світу 2 суб'єктивні, вони мають об'єктивний характер у тому сенсі, що їх можна вивчати та аналізувати. Переживання, почуття та емоції людей можна об'єктивно вивчити та зрозуміти за допомогою психологічних та наукових підходів. Виникнення Світу 2 на Землі тісно пов'язане з розвитком життя. Якщо визнати, що тварини також мають суб'єктивний досвід, то Світ 2 почався з появи форм життя. Однак він найбільше характерний для людей, і в людей він відіграв вирішальну роль у створенні мови.

Мова, своєю чергою, дала початок існуванню Світу 3. Розуміючи, як мова створює світ 3, Поппер спирався на теорію Карла Бюлера про функції мови. Бюлер виділив три функції: вираження, спілкування та опис. Поппер додав

четверту функцію, критичну аргументацію, яку він вважав фундаментальною для створення об'єктивного світу знання, Світу 3. Першу функцію мови – просте вираження – виконують не лише люди, але й інші живі істоти, включаючи тварин, і, можливо, навіть рослини та мікроорганізми. Воно включає вираження внутрішніх станів, таких як страждання, тривога, біль, радість та інші суб'єктивні переживання. Друга функція, комунікаційна, стосується здатності мови справляти вплив на інших особин того самого чи іншого виду. Приклади включають поведінку тварин, як гавкіт собаки, яка служить засобом спілкування в їхніх соціальних групах. Третя функція, опис, в основному пов'язана з людською мовою, хоча деякі тварини, такі як бджоли, мурахи, дельфіни та інші, можуть мати рудиментарні форми цієї функції. Опис дозволяє людям спілкуватися більш точним і різноманітним способом, надаючи детальні описи або пояснення речей. Визнаючи, що описи можуть бути істинними чи хибними, Поппер запровадив четверту функцію критичної аргументації. Аргументи є винятковими для людей і передбачають використання мови для дослідження істинності чи хибності описів. За допомогою аргументів ми можемо досліджувати логічні та емпіричні зв'язки між описами, оцінювати їх істинність і наводити причини для їх прийняття, відхилення або покращення. Аргументація покращує наш набір описів і наближає нас до істини.

Підбиваючи підсумки, Світ 2 – це світ суб'єктивних переживань, свідомості та психологічних феноменів. Він включає почуття, емоції, стани розуму та інші суб'єктивні аспекти людського досвіду. Він відрізняється від об'єктивного фізичного світу, Світу 1 і сфери об'єктивного знання та інформації у Світі 3. Світ 2, як описано Карлом Поппером, є світом суб'єктивних переживань і свідомості. Він охоплює всі суб'єктивні аспекти досвіду людини та тварин, включаючи почуття, емоції, відчуття та інші психічні стани. Це сфера індивідуальної свідомості та внутрішніх переживань.

З точки зору Поппера, є два види знання: суб'єктивне знання та об'єктивне знання. Світ 3 належить до сфери об'єктивних знань. Суб'єктивні знання

стосуються стану розуму, свідомості або схильності людини поводитися чи реагувати. З іншого боку, об'єктивне знання містить проблеми, теорії та аргументи як незалежні одиниці. Поппер критикує традиційну епістемологію за розгляд наукового знання як частини суб'єктивного (Світ 2). Він стверджує, що зосередження на умовах, які виправдовують переконання як істинні, не має відношення до вивчення наукового знання. Натомість Поппер пропонує, щоб епістемологія зосереджувалася на вивченні наукових проблем, припущень, дискусій, критичних аргументів, доказів, наукових журналів, книг та експериментів.

Поппер підкреслює важливість вивчення об'єктивного знання (Світ 3) для епістемології. Розуміння природи об'єктивного знання проливає світло на суб'єктивну свідомість, зокрема на процеси мислення вчених. Однак зворотне не вірно; Вивчення суб'єктивної свідомості не дає всебічного розуміння об'єктивного знання. Світ 3, який охоплює об'єктивне знання, розглядається як природний продукт людського розуму, який можна порівняти з павутиною. Він має певну автономію, але на нього впливають наші дії та впливає на нас через процес зворотного зв'язку. Об'єктивне знання зростає завдяки цій взаємодії, і існує аналогія між зростанням знань і біологічним ростом. З іншого боку, об'єктивне знання, яке зосереджується на логічному змісті теорій та припущень, також спирається на мову.

«Мова, формулювання проблем, поява нових проблемних ситуацій, суперницьких теорій, взаємна критика в процесі дискусії все це є необхідними засобами зростання науки. Найважливішими функціями, або вимірами, людської мови є дескриптивна та аргументована. Ці функції, звичайно, розвиваються завдяки нашій діяльності, хоча вони є результатом ненавмисних наслідків наших дій. Лише в кордонах мови, певним чином збагаченої, стає можливим існування критичного міркування та знання в об'єктивному сенсі» [25, с.120]. (власний переклад). Зростання об'єктивного знання відбувається через формулювання гіпотез, теорій і аргументів, які виражаються у формі мови.

Крім того, мова забезпечує взаємодію та обмін знаннями між людьми. Через діалог, дебати та обговорення ми беремо участь у науковому та інтелектуальному дискурсі, представляючи та оскаржуючи ідеї та покращуючи наше розуміння. Мова сприяє критичному розгляду теорій і аргументів, а також служить інструментом для оцінки доказів і підтримки чи спростування тверджень. Поппер розрізняє «об'єктивний підхід» або підхід «третього світу», який зосереджується на теоріях і аргументах, і «суб'єктивний підхід» або підхід «другого світу», який включає поведінкові, психологічні та соціологічні точки зору. Об'єктивний підхід починається з наслідків, а не причин, і є звичайним підходом у всіх науках.

Поппер припускає, що вивчення зростання об'єктивного знання та взаємодії між двома типами знання має важливе значення для розуміння суб'єктивного знання. Він стверджує, що філософи повинні зосереджуватися на об'єктивному аспекті знання, який складається з логічного змісту теорій і гіпотез, а не на суб'єктивному аспекті, який стосується особистих вподобань.

Карл Поппер прагне застосувати принцип об'єктивації як до зовнішнього світу (Світ 1), а й до власної теорії, що належить Світу 3. Він зазначає, що критерій фальсифікації може бути цілком чітким, оскільки він має різні ступені. Отже, є теорії, які можуть бути добре або погано перевірені, і є теорії, які взагалі не можуть бути перевірені. Поппер враховує мінливість критерію фальсифікації та пов'язує це з мінливістю самих теорій. Однак, у міру зміни теорій може настати момент, коли навіть неперевірені (метафізичні) теорії можуть отримати свої критерії фальсифікації. Таким чином, метафізичність теорії може залежати від рівня перевірки. Однак у Поппера немає такого висновку, можливо, через складні відносини між Світом 1 і Світом 3, тобто між відчуттями та висловлюваннями. Методологія науки завжди встановлює зв'язок між концепціями/ідеями (Світ 2) та Світом 3. Однак правила, які використовуються при інтерпретації, є соціальною практикою, яку приймає суспільство та окремий суб'єкт. Таким чином, вчений одночасно є учасником та трансформатором соціальної практики. Зрештою, нова ідея призводить до

створення нової мови як інструмента нового розуміння реальності (Світ 1), що своєю чергою сприяє появі нових соціальних практик у науці та культурі (Світ 3).

Висновки до Розділу II.

У філософії Карла Поппера концепція «Трьох світів» і метод фальсифікації є двома взаємопов'язаними ідеями, які складають основу його епістемології та наукової методології.

Концепція трьох світів у філософії Поппера розрізняє три типи реальності: світ 1, який охоплює фізичний світ окремих об'єктів і подій; Світ 2, який належить до суб'єктивних переживань і психічних станів індивідів; і Світ 3, який складається зі сфери абстрактних сутностей, включаючи теорії, ідеї, мову та культурні продукти. Згідно з Поппером, наукове знання переважно знаходиться у Світі 3, де теорії та гіпотези формулюються та піддаються критичній оцінці.

Метод фальсифікації є центральним у філософії науки Поппера. Він стверджує, що наукові теорії повинні бути сформульовані таким чином, щоб зробити їх потенційно фальсифікованими або спростованими. Замість того, щоб доводити істинність теорій, Поппер наголошує на важливості спроб фальсифікувати їх шляхом емпіричного тестування та експериментів. За його словами, наукова теорія набуває сили та довіри, коли витримує численні спроби фальсифікації. Таким чином, фальсифікованість є вирішальним критерієм для відмінності наукових теорій від ненаукових, таких як метафізичні або нефальсифіковані твердження. За допомогою фальсифікації Поппер прагне розмежувати наукові знання, сприяти критичному дослідженню та сприяти зростанню наукового розуміння.

РОЗДІЛ III. Порівняння підходів Вітгенштейна та Поппера

3.1. Природа «філософських проблем».

25 жовтня 1946 року в Кембриджі відбулася знаменита подія, яка стала історичною для академічних кіл. Під час засідання Клубу моральних наук філософ Людвіг Вітгенштейн погрожував Карлу Попперу кочергою. Вітгенштейн і Поппер зіткнулися в запеклій суперечці про сутність філософії, де вони висловили різні погляди на значення мови. Питання полягало в тому, чи є мова засобом уявлення реальності або вона створює реальність сама по собі. Поппер вважав, що філософія може висувати твердження, які можуть бути перевірені та спростовані, ґрунтуючись на принципі фальсифікованості.

З іншого боку, Вітгенштейн відкидав ідею існування філософських тверджень, вважаючи їх лише мовними головоломками, які можуть бути однозначно спростовані чи підтвержені. Він приділяв більше уваги структурі мови та її використанню в контексті «форм життя», вважаючи, що мова сама по собі є реальністю. Стосовно епізоду з кочергою, є різні свідчення та інтерпретації. Поппер стверджував, що Вітгенштейн погрожував йому кочергою, тоді як інші свідки вказують на те, що Вітгенштейн спонтанно діяв без наміру завдати шкоди. Значення цього епізоду саме по собі не є ключовим у контексті філософської суперечки, а радше є яскравою анекдотичною ілюстрацією розбіжностей між двома філософами.

Людвіг Вітгенштейн стверджував, що «філософські проблеми» насправді не існують і що те, що зазвичай називають проблемами філософії, насправді є псевдопроблемами. Згідно з Вітгенштейном, філософські теорії позбавлені сенсу і не можуть вважатися істинними чи хибними, оскільки вони складаються з безглузвих слів. Він вважав, що завдання філософії полягає в тому, щоб викрити цю філософську нісенітницю і навчити людей говорити осмислено, аналізуючи мову та уточнюючи положення емпіричної науки.

З іншого боку, Карл Поппер визнавав вплив філософських або метафізичних ідей на розвиток природничих наук, особливо в царині логіки.

Він визнав, що протягом всієї історії наукової думки, від стародавніх філософів, таких як Фалес і Демокріт, до сучасних учених, таких як Айнштайн і Резерфорд, метафізичні ідеї відігравали вирішальну роль. Поппер стверджував, що особисті переконання та віра окремих дослідників є важливими для наукового прогресу та успіху в їхній роботі. Хоча Поппер визнавав вплив метафізичних ідей на науку, він також наголошував на важливості критичного мислення, емпіричних доказів і фальсифікованості наукових теорій. Він вважав, що науковий прогрес досягається через процес припущень і спростувань, коли теорії піддаються строгій перевірці та потенційній фальсифікації. Філософія науки Поппера була зосереджена на об'єктивній оцінці теорій, заснованих на емпіричних доказах, а не на прийнятті метафізичних ідей лише на вірі.

Ідея Вітгенштейна про автономію граматичних правил виражає те, що ясність значення та сенсу в мовних виразах ґрунтується на специфічній «мовній грі», у яку грають. Коли ми розпізнаємо та дотримуємося граматичних правил певної мовної гри, плутанини не виникає. Плутанина виникає, коли ми неправильно використовуємо мову або не застосовуємо належних граматичних правил. За словами Вітгенштейна, «філософські проблеми» виникають із плутанини, яка виникає, коли мова не використовується ефективно чи цілеспрямовано.

Щоб проілюструвати природу «філософських проблем», Вітгенштейн посилається на концепцію часу Августина. Августин висловлює здивування і стверджує, що час не можна виміряти, тому що минуле вже минуло, майбутнє ще не настало, а теперішнє не має продовження. Вітгенштейн пояснює, що плутанина Августина виникає через відсутність у нього ясності щодо правильного використання терміну «вимірювання» та його неспроможність застосувати відповідне граматичне правило. Термін «вимірювання» в різних випадках має різне значення. Коли мова йде про вимірювання довжини, це означає проміжок між двома точками, і існує конкретне граматичне правило для його розуміння. Однак у контексті часу граматичне правило для розуміння «вимірювання» зовсім інше. Августин неправильно застосовує граматичне

правило вимірювання довжини до поняття часу, що призводить до його «філософської проблеми».

По суті, Вітгенштейн стверджує, що «філософські проблеми» виникають, коли мова використовується неправильно або коли не дотримуються належних граматичних правил. Ясність і сенс у мовних виразах залежать від розуміння та дотримання конкретних правил мовної гри, у яку грають. За Вітгенштейном, роль філософа можна порівняти з роллю мухи, що потрапила в пляшку. «Яка ваша мета у філософії? – Показати мусі вихід зі скляної пастки...» [36, с.191]. Філософ, як і муха, повинен знайти вихід. «Філософські проблеми» схожі на вузли в нашому мисленні, головоломки, які потрібно розв'язати. Завдання філософа – розплутати вузол і знайти розв'язку. Вітгенштейн припускає, що правильна інтерпретація форми мови є ключем до розв'язування вузла. Аналізуючи використання мови та розуміючи правильні правила мовних ігор, філософ може виявити лінгвістичні пастки чи загадки та розв'язати їх. Вітгенштейн стверджує, що «філософські проблеми» не стосуються фактів чи емпіричних питань. Вони не вирішуються шляхом створення пояснювальних теорій, як це відбуватися в емпіричних науках. Він розрізняє наукові проблеми та «філософські проблеми». Наукові проблеми виникають незалежно від неправильного використання мови і є справжніми проблемами, пов'язаними з фактами. Вчені розв'язувати ці проблеми, висуваючи гіпотези або пояснювальні теорії. Діяльність емпіричної науки становить особливу мовну гру. Навпаки, «філософські проблеми» виникають через неправильне використання мови. Вони не вирішуються через запропоновані теорії, а радше являють собою лінгвістичну пастку. Ключ до їхнього розчинення лежить у розпізнаванні правильного сенсу мови.

Карл Поппер у своєму есе «Природа філософських проблем та їх коріння в науці» («The Nature of Philosophical Problems and Their Roots in Science», 1952) відповідає на точку зору Вітгенштейна щодо природи «філософських проблем». Він стверджує, що як наукові, так і «філософські проблеми» є справжніми, і що роль вчених і філософів якраз і полягає у розв'язанні цих проблем. Поппер не

погоджується з думкою Вітгенштейна про те, що «філософські проблеми» – це лише головоломки чи мовні пастки, які можна розв'язати. Поппер висловлює застереження щодо строгого відокремлення Вітгенштейном філософії від інших дисциплін. Він не погоджується з твердженням Вітгенштейна про те, що філософські твердження за своєю суттю нечіткі або двозначні. Поппер стверджує, що якщо філософія перестане втручатися у справжні проблеми, вона втратить свою привабливість. Він припускає, що лінгвістична неоднозначність може бути присутньою в будь-якій галузі дослідження, але її можна прояснити шляхом постійних зусиль і зростання знань. Поппер наводить приклад математики, де ранні форми диференціального та інтегрального числення вважалися парадоксальними, але з часом були прояснені та стали обґрунтованими.

Псевдопропозиції, як вважає Поппер, можна ідентифікувати в будь-якій дисципліні, включаючи науку та математику, за допомогою вмілого аналізу мови. Однак наявність псевдопропозицій не означає відсутності справжніх проблем у дисципліні. Критерій справжніх проблем полягає в їх практичності. Якщо проблема має практичний контекст, її можна вважати справжньою. Поппер заперечує думку про те, що філософія – це безглузде словоблуддя. Він підкреслює, що «філософські проблеми» завжди мають практичний контекст і не обговорюються ізольовано. Коли хтось займається філософським дослідженням, він робить це в рамках чинних проблем, які виникають у різних сферах, таких як наука, політика чи соціальне життя. Філософія не відокремлена від цих практичних проблем.

Поппер критикує традиційний підхід до філософії, який намагається розв'язувати «філософські проблеми» абстрактно, окремо від проблем реального світу. Він вважає, що такий підхід призводить до помилкового уявлення про те, що «філософські проблеми» – це не що інше, як безглузді розмови. Відриваючи філософію від її практичного контексту, вона втрачає свою актуальність і ефективність.

Щоб підтвердити свій аргумент, Поппер наводить дві тези. У своїй першій

тезі Поппер стверджує, що багато «філософських проблем» кореняться в нагальних питаннях поза сферою філософії. «Справжні «філософські проблеми» завжди вкорінені в нагальних проблемах, що виникають поза філософією, і вони гинуть, якщо ці корені засохнуть» [26, с.130]. (власний переклад).

Філософи порушують філософські питання у відповідь на кризи в математиці, науці або соціальних і політичних знаннях. Оскільки ці дисципліни мають практичний контекст, Поппер вважає такі філософські питання та пов'язані з ними проблеми справжніми. Однак проблема виникає, коли філософи намагаються розв'язувати ці проблеми за допомогою дуже абстрактних теорій, таким чином зводячи філософію до простого жонглювання словосполученнями. Поппер вважає, що філософія може бути привабливою лише тоді, коли її теорії можна раціонально обговорювати. Ця раціональна дискусія можлива, коли «філософські проблеми» розглядаються в ширшому контексті дисциплін, з яких вони виникли. Поппер стверджує, що головною метою будь-якого раціонального методу є розв'язання проблеми, яке може бути досягнуто лише дослідженням коренів проблеми.

Проблема, яка тут виникає, полягає в тому, що якщо визнати, що «філософська проблема» корениться в науці, її можна вважати науковою проблемою, а не філософською. Поппер не погоджується з цією точкою зору, вважаючи догматичним вірити в те, що між різними галузями знань існують жорсткі межі та що вони не можуть допомагати одна одній. Він наводить приклад з історії фізики, де проблему будови атома, традиційно притаманну фізиці, вирішували за допомогою чистих математичних розрахунків. Поппер стверджує, що різні дисципліни можуть взаємно сприяти поясненню та вирішенню проблемних ситуацій. Він підкреслює, що нераціонально стверджувати, що якщо «філософські проблеми кореняться» у фактичних питаннях, вони повинні належати виключно науці, а не філософії.

Друга теза Поппера стосується традиційного методу викладання філософії. Він критикує підхід до знайомства початківців з працями великих філософів без

надання їм належного розуміння історії математичних, космологічних, наукових і соціально-політичних ідей. Як наслідок, студенти схильні сприймати філософію як абстрактне та нерелевантне дослідження. Поппер припускає, що неправильне уявлення про природу філософії та «філософських проблем» можна виправити, викладаючи філософію в контексті проблемних ситуацій у науці та соціально-політичних ідей. Він стверджує, що проблемні ситуації в цих дисциплінах не є абстрактними, а прямо чи опосередковано пов'язані з фактами.

«Тільки розуміння сучасної проблемної ситуації у науці дозволить студенту зрозуміти великих філософів, що вони намагалися вирішити термінові та конкретні проблеми; проблеми, які, як вони виявили, не можна було відкинути. І тільки після зрозуміння цього факту студент може сформулювати інший погляд на великі філософії, який зробить сенс з очевидної нісенітничі» [26, с.132]. (власний переклад).

Отримавши знання про позафілософський контекст, студенти-філософи зрозуміють, що «філософські проблеми», які розглядаються великими філософами, є справжніми та актуальними. Поппер припускає, що помилкові уявлення про філософію та «філософські проблеми» можна усунути, розуміючи їх у контексті проблемних ситуацій в інших дисциплінах. Він вважає, що «філософські проблеми» – це не головоломки чи лінгвістичні пастки, а справжні проблеми, які можна вирішити.

Розбіжності між Вітгенштейном і Поппером виникають через їхні різні підходи. Вітгенштейн зосереджується на аналізі значення та понять за допомогою лінгвістичного аналізу, розглядаючи мову як автономну до реальності. І навпаки, Поппер підкреслює істинність чи хибність запропонованих теорій і розглядає філософську діяльність як розв'язання наявних проблем. Він виступає за дослідження позафілософського контексту «філософських проблем», щоб подолати розрив між наукою та філософією.

Підхід Поппера наголошує на практичному контексті наукового дослідження та пропонує раціональну перспективу, щоб запобігти

перетворенню філософії на безглузду абстракцію.

3.2. Метафізичні пропозиції та логічний позитивізм.

У «Логіко-філософському трактаті» Вітгенштейн встановив фундаментальну відмінність між роллю слів і речень у системі репрезентації. Згідно з Вітгенштейном, слова мають функцію іменування сутностей, тоді як речення зі значенням служать меті опису того, як речі існують насправді, конкретно посилаючись на стан справ. Основна роль слів, на його думку, полягала у встановленні референційних зв'язків з об'єктами світу, тоді як речення виражали значущі пропозиції щодо цих об'єктів та їхнього розташування чи стану речей. Це розрізнення між словами та реченнями в їх репрезентативних функціях було вирішальним для загальної теорії мови та логіки Вітгенштейна, представленої в «Трактаті». Воно підкреслювало відповідність між мовою та реальністю, де слова служили ярликами для об'єктів, а речення – засобом для опису фактів або стану справ у світі. Вітгенштейн встановив фундаментальну відмінність між роллю слів і речень у системі репрезентації. Згідно з Вітгенштейном, слова мають функцію іменування сутностей, тоді як речення зі змістом (пропозиції) служать меті опису того, як речі є насправді, конкретно посилаючись на стан справ.

Метафізичні положення, з іншого боку, намагаються вийти за межі мови та створити твердження про природу реальності, які виходять за межі нашої здатності виразити чи зрозуміти. Вітгенштейн вважав, що метафізичні пропозиції є безглуздими, оскільки вони не відповідають правилам логічної граматики та породжують псевдопропозиції. Він стверджував, що єдиною необхідністю, яку можна виразити, є логічна необхідність, яка передається через тавтології – молекулярні пропозиції, які є безумовно істинними, але не дають знання про те, як речі є насправді. Метафізичні пропозиції, будучи безглуздими, не можуть бути істинними чи хибними й, отже, невимовні.

Твердження Вітгенштейна про невимовність метафізичних істин було

радикальним відходом від традиційних філософських підходів, які прагнули надати змістовні та перевірені твердження про метафізику. Він стверджував, що спроба говорити про метафізику виходить за межі того, що можна сказати, і що замість цього ми повинні мовчати про ці питання. Вітгенштейн відкидав ідею про те, що метафізичні пропозиції мають будь-який істотний зміст або істинну цінність. Він стверджував, що метафізичні твердження часто виникають через неправильне розуміння природи мови та її правильного використання. За Вітгенштейном, багато метафізичних проблем виникають через неправильне використання мови та плутанину, спричинену оманливими філософськими концепціями.

У «Філософських дослідженнях» Вітгенштейн зосередився на використанні мови в різних контекстах і підкреслив важливість мовних ігор і мови як форми соціальної практики. Він стверджував, що значення слова визначається його використанням у конкретній мовній спільноті та його роллю в мовних іграх. Цей підхід змістив фокус зі спроб надати змістовні метафізичні теорії на аналіз способів використання мови та контекстів, у яких вона має значення. Для Вітгенштейна завданням філософії було не створювати грандіозні метафізичні теорії, а радше прояснити використання мови та розвіяти концептуальну плутанину. Він наголошує на важливості розуміння мови в її практичному, повсякденному використанні, а не участі в спекулятивних метафізичних дебатах. Значення слова визначається його використанням у конкретній мовній грі. Концепція мовних ігор Вітгенштейна підкреслює, що мова є вбудованою в людську діяльність і форми життя. Слова та вирази в мовній грі мають значення, тому що вони використовуються відповідно до правил і умовностей. Слова набувають значення в практичній повсякденній соціальній діяльності, а не в суто теоретичних дискусіях між групами філософів.

Поппер стверджував, що метафізика, хоч і відрізняється від науки, все ж може бути осмисленою і в певних випадках може зробити цінний внесок у наукові дослідження. Поппер не погоджується з думкою, що розмежування між

наукою і метафізикою є розмежуванням між сенсом і нісенітницею. Основне заперечення Поппера проти філософії мови Вітгенштейна, полягає в тому, що не всі «філософські проблеми» можна звести до питань про використання мови або значення термінів. Поппер критикував ранню роботу Вітгенштейна, «Логіко-філософський трактат», за наголос на невимовності метафізичних істин. Поппер стверджував, що багато метафізичних теорій мають сенс і можуть бути піддані емпіричному тестуванню та потенційній фальсифікації. Він відкидав ідею про те, що метафізичні положення за своєю суттю є безглуздими, й, натомість, запропонував оцінювати їх на основі їхніх емпіричних наслідків та потенціалу фальсифікації. Карл Поппер під впливом своєї критики логічного позитивізму розробив принцип фальсифікації як альтернативний критерій для розмежування наукових теорій від ненаукових.

Але, пізня філософія Вітгенштейна також включала критику логічного позитивізму. Вітгенштейн відкидав принцип верифікації та наголос позитивістів на аналізі мови. Він критикував ідею про те, що значення можна звести до верифікованості, і виступав за більш контекстуальне та засноване на мовних іграх розуміння значення. Парадокс дотримання правил є прикладом, як Вітгенштейн відходить від логічного позитивізму. Парадокс ставить під сумнів ідею, що правила є фіксованими, об'єктивними сутностями, які диктують наші дії. Натомість він підкреслює роль інтерпретації та контекстуальних факторів у дотриманні правил. Парадокс виникає через усвідомлення того, що існує неодмінна (умова) складність визначення правильного тлумачення правила та забезпечення його послідовного застосування. Різні тлумачення та контекстуальні фактори можуть призвести до різних проявів дотримання правил. Наприклад: У грі, де гравці малюють фігури, правило полягає в тому, щоб намалювати форму, відмінну від попереднього гравця. Однак один гравець інтерпретує правило як те, що вимагає від нього намалювати фігуру, яка відрізняється від його власної попередньої форми, а не форми попереднього гравця. Оскільки формулювання правила вказує лише на малювання форми, відмінної від «попередньої», а не

форми «попереднього гравця». Таке тлумачення правила відкриває парадокс. Це призводить до розбіжностей між гравцями щодо правильного тлумачення правила та того, що означає його дотримання.

Цей приклад демонструє неоднозначність правил і різні тлумачення, які можуть виникнути. Це кидає виклик поняттю «фіксованого значення правил». Щоб глибше дослідити природу правил, Вітгенштейн порушує питання щодо їх мінливості та можливості раптових змін. Чи можуть люди мати власні правила в різних сферах? Чи можуть правила зазнавати несподіваних трансформацій, відхиляючись від усталених шаблонів? Логічний аналіз парадокса призводить до глухого кута. Логічний аналіз, як правило, передбачає розбиття понять і пропозицій на логічні компоненти та дослідження їх зв'язків. Однак у застосуванні до парадокса дотримання правил цей підхід досягає межі. Стає важко визначити, як послідовно застосовувати правила або як встановити фіксований критерій дотримання правила. «...якщо кожен спосіб дії можна узгодити з правилом, то кожен із них можна довести й до суперечності з правилом. Тому тут не було б ані узгодження, ані суперечності. Що це непорозуміння, видно вже з того, що ми в цьому перебігові думок даємо тлумачення за тлумаченням, ніби кожне з них задовольняє нас принаймні до тієї миті, поки ми не подумаємо про наступне, яке знов стає попереднім» [36, с.170].

Строге дотримання встановлених правил стає проблематичним, оскільки будь-яка дія може бути узгоджена з іншим правилом. Вітгенштейн також звертає увагу на тлумачення правил, що ще більше ускладнює завдання правильного концептуального вираження феномену правил. Він визнає, що люди можуть інтерпретувати правила по-своєму та діяти відповідно до них. Однак це визнання породжує парадокс: якщо тлумачення правил стає вирішальним фактором у дії, це означає, що значення та обґрунтування правил покладаються виключно на їх розумову інтерпретацію. Це, своєю чергою, викликає потребу в нових виправданнях і поясненнях, що веде до нескінченного регресу. Вітгенштейн наголошує на тому, що правило – це не те що виконується

однією особою одноразово, а скоріше властивість суспільства, встановлених норм і колективних практик. Він також наголошує, що правила не змінюються раптово без попередження, а те, що може раптово змінитися, – це не саме правило.

Завдяки своєму аналізу концептуальних та інтерпретаційних аспектів правил Вітгенштейн ставить під сумнів припущення про те, що дотримання правил визначається виключно розумовою інтерпретацією. Він викриває обмеження та складності, властиві розумінню та вираженню природи правил, і підкреслює складний зв'язок між мовою, інтерпретацією та керованою правилами поведінкою. Заперечуючи ідею фіксованих і об'єктивних правил, пізня філософія Вітгенштейна відхиляється від строгого логічного аналізу та акценту на перевірці, характерних для логічного позитивізму. І підкреслює контекстуальні та прагматичні аспекти мови, наголошуючи на ролі соціальних практик, спільного розуміння та мовних ігор у формуванні сенсу та керуванні нашими діями.

Висновки до розділу III.

На підставі дослідження природи «філософських проблем» Вітгенштейна та Поппера можна зробити висновок про те, що вони дотримуються протилежних поглядів. Згідно з Вітгенштейном, «філософські проблеми» виникають через неправильне використання мови та невизнання граматичних правил. Він стверджує, що вони не є справжніми проблемами та не можуть бути вирішені запропонованими теоріями. Натомість це мовні пастки, які можна розв'язати, розуміючи правильне значення мови. З іншого боку, Поппер не погоджується з цим і стверджує, що «філософські проблеми» – це не просто пусте слово. Він підкреслює їхню практичність і стверджує, що більшість «філософських проблем» мають практичний контекст, що вкорінений у фактологічній науці чи соціально-політичних питаннях.

Дослідження Вітгенштейном парадоксу дотримання правил можна розглядати як відповідь логічному позитивізму, що зосереджувався на

фіксованих правилах і об'єктивних значеннях. Це відображає його відхід від зведення значення до логічного аналізу та його визнання складності та контекстної залежності мови та дотримання правил.

Підсумовуючи, можна сказати, що і фальсифікація Поппера, і пізня філософія Вітгенштейна виникли як реакція на головні принципи логічного позитивізму – принцип верифікації та зведення значення до логічного аналізу. Вони обидва запропонували альтернативні погляди на природу наукового дослідження та складність мови, відповідно.

ВИСНОВКИ

У своїй ранній філософії, представленій у «Логіко-філософському трактаті», Л. Вітгенштейн наголошував на ролі логічного аналізу та ідеї, що мова служить інструментом для представлення реальності. Згідно з цією точкою зору, осмисленні пропозиції – це ті, які можна перевірити емпірично, а мета мови – точно зобразити факти про світ. Вітгенштейн вважав, що мова складається з атомарних пропозицій, які відповідають простим станам речей. Однак у своїх пізніх роботах, Вітгенштейн відійшов від уявлення про мову як дзеркало дійсності. Він увів концепцію «мовних ігор», щоб підкреслити, що мова є вбудованою в конкретні соціальні практики та форми життя. Значення слів визначається не лише логічною відповідністю, а скоріше впливає зі спільного розуміння, конвенцій і контекстів, у яких використовується мова.

Мовні ігри стосуються різних видів діяльності, практик і форм життя, в яких використовується мова. Він підкреслював, що розуміння мови вимагає не лише логічного аналізу; воно передбачає розуміння соціальних і контекстуальних аспектів, які формують значення та використання слів. Відмова від попередніх поглядів на мову відображає визнання Вітгенштейном складності та різноманітності мовних практик. Зосереджуючись на мовних іграх, Вітгенштейн мав на меті розкрити багатство та контекстуальну природу мови, спонукаючи розглянути ширший соціокультурний контекст, у якому мова функціонує.

Концепція «трьох світів» і метод фальсифікації К. Поппера, забезпечує чіткий погляд на зв'язок між мовою та знаннями. Метод фальсифікації є центральним у філософії науки Поппера. За словами Поппера, наукові теорії повинні бути сформульовані таким чином, щоб допускати потенційну фальсифікацію. Замість того, щоб намагатися довести теорії істинними, Поппер наголошував на важливості піддавати їх строгому тестуванню, експерименту та спостереженню з метою пошуку емпіричних доказів, які могли б потенційно спростувати або фальсифікувати їх. Він стверджував, що науковий прогрес досягається шляхом усунення хибних або неадекватних теорій і заміни їх

новими, які краще пояснюють спостережувані явища. Відстоюючи фальсифікацію, а не перевірку як критерій оцінки наукових теорій, Поппер кинув виклик традиційній точці зору про те, що наукові знання можуть бути переконливо доведені. Він визнавав помилковість наукових теорій і тимчасовий характер знання, наголошуючи на критичному та самокоригуючому характері наукового дослідження. Концепція трьох світів Поппера розрізняє три різні онтологічні сфери або категорії реальності. Світ 1 належить до фізичного світу об'єктів і подій, Світ 2 охоплює суб'єктивну сферу індивідуальних переживань і думок, а Світ 3 представляє об'єктивний світ абстрактних сутностей. Мова, як засіб спілкування, відіграє вирішальну роль у взаємодії між цими трьома світами. Саме за допомогою мови ідеї та теорії Світу 3 передаються та перевіряються на спостереження та досвід Світу 1 та суб'єктивних інтерпретацій Світу 2. Філософія науки Поппера з її трьома світами та методом фальсифікації забезпечила альтернативний підхід до розуміння зв'язку між мовою та знаннями. Він підкреслив важливість формулювання теорій у спосіб, який допускає потенційну фальсифікацію, тим самим сприяючи критичному аналізу та постійному вдосконаленню наукових знань.

Порівняння поглядів Вітгенштейна та Поппера на природу «філософських проблем» виявило між ними суттєву різницю. Вітгенштейн вважає, що «філософські проблеми» виникають через лінгвістичні непорозуміння та нездатність зрозуміти граматичні правила. Він стверджує, що ці проблеми не є справжніми та не можуть бути вирішені теоріями; натомість це мовні пастки, які можна розв'язати, зрозумівши правильне значення мови. Поппер дотримується протилежної позиції, стверджуючи, що «філософські проблеми» – це не просто порожні слова, а вони мають практичні наслідки, вкорінені у фактологічній науці чи соціально-політичному контексті. Він визнає потенційну цінність метафізики, незважаючи на те, що вона відрізняється від науки, оскільки може запропонувати значущі ідеї та зробити внесок у наукові дослідження. Крім того, Поппер не погоджується зводити різницю між наукою та метафізикою до дихотомії між сенсом і безглуздям.

Різні точки зору Вітгенштейна та Поппера пропонують альтернативні погляди на природу «філософських проблем». Зосередженість Вітгенштейна на мові та граматиці спонукає його розв'язувати проблеми, пояснюючи правильне використання мови, тоді як Поппер наголошує на практичній значущості та ширшому контексті цих проблем, включаючи їхній зв'язок із науковими дослідженнями та суспільними проблемами.

Хоча філософія Поппера була зосереджена на емпіричній перевірці теорій, а пізня філософія Вітгенштейна наголошувала на контекстуальній природі мови, вони обидва поділяють спільну основу критики логічного позитивізму та його редукаціоністського підходу до значення та наукового дослідження. Критикуючи логічний позитивізм, Поппер запропонував принцип фальсифікації, як альтернативний критерій наукового дослідження. Водночас пізню філософію Вітгенштейна також можна розглядати як відповідь на логічний позитивізм, відкидаючи принцип верифікації та позитивістський фокус на логічному аналізі мови. Парадокс дотримання правил ставить під сумнів поняття фіксованих і об'єктивних правил, підкреслюючи натомість роль інтерпретації та контекстуальних факторів у дотриманні правил і використанні мови.

Незважаючи на різні шляхи і відмінності у поглядах на природу метафізичних та «філософських проблем», обидва, і Поппер, і Вітгенштейн критикували логічний позитивізм та запропонували альтернативні погляди на природу наукового дослідження та складність мови. Їхні теорії – принцип фальсифікації та дослідження мовних ігор – пропонують цінне розуміння недоліків позитивізму та підкреслюють важливість глибшого розуміння значення, мови, знання та наукової методології. Ідеї обох філософів проливають світло на складність і контекстуальну природу цих концепцій, кидають виклик спрощеним поглядам і наголошують на необхідності більш тонкого підходу у філософських і наукових дослідженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

1. Baker, G. P. (1988). Wittgenstein, Frege and the Vienna Circle. Oxford: Basil Blackwell.
2. Bloor, D. (1993). Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge. Columbia University Press.
3. Bloor, D. (Ed.). (1984). Wittgenstein, Rules and Institutions. Palgrave Macmillan. Red Globe Press London.
4. Bühler, K. (2011). Theory of Language: The Representational Function of Language. Netherlands: John Benjamins Publishing Company.
5. Carpenter E. Wittgenstein's «Language-Game» - A Tool For Cognitive Developmentalists. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://digitalcommons.unl.edu/tnas/459/>
6. Carnap R. The logical syntax of language.– London, 1954.
7. Cassirer, E. (1978). The Problem of Knowledge: Philosophy, Science, and History Since Hegel. United Kingdom: Yale University Press.
8. Gattei, S. (2008). Karl Popper's Philosophy of Science: Rationality Without Foundations. United Kingdom: Taylor & Francis.
9. Hacker, P. M. S. (1986). Insight and illusion; themes in the philosophy of Wittgenstein. Oxford: Clarendon Press. Second, revised edition; first edition: 1972.
10. Hanfling, O. (1981). Logical positivism. United Kingdom: Columbia University Press.
11. Hanfling, O. (2003). Philosophy and Ordinary Language: The Bent and Genius of Our Tongue. United Kingdom: Routledge.
12. Hume, D. (2008). An Enquiry Concerning Human Understanding. United Kingdom: OUP Oxford.
13. Hymers, M. (2009). Wittgenstein and the Practice of Philosophy. (n.p.): Broadview Press.

14. Hunter J. F. M. «Forms of Life» in Wittgenstein's Philosophical Investigations, University of Illinois Press on behalf of the North American Philosophical Publications, Vol. 5, No. 4 (Oct., 1968), pp. 233–243.
15. Keuth, H. (2005). The Philosophy of Karl Popper. Cambridge University Press.
16. Lakatos, I. (1970). Criticism and the Growth of Knowledge. Cambridge University Press. Cambridge University Press, 1974, c1970.
17. Miller, A. (2007). Philosophy of Language. United Kingdom: McGill-Queen's University Press.
18. Munz, P. (2014). Our Knowledge of the Growth of Knowledge (Routledge Revivals): Popper Or Wittgenstein?. United Kingdom: Taylor & Francis.
19. Padilla Gálvez, J. (2013). Forms of Life and Language Games. Germany: De Gruyter.
20. Peter Godfrey-Smith (2010). Theory and Reality: an Introduction to the Philosophy of Science. University of Chicago Press.
21. Popper, K. (1973). Objective Knowledge: An Evolutionary Approach. United Kingdom: Clarendon Press.
22. Popper, K. (1978). Three Worlds. The Tanner Lecture on Human Values, Ann Arbor, MI: The University of Michigan.
23. Popper, K. (2002). The Logic of Scientific Discovery. United Kingdom: Routledge.
24. Popper, K. (2014). Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge. United Kingdom: Taylor & Francis.
25. Popper Karl R. Epistemology Without a Knowing Subject. // Popper Karl R. Objective Knowledge. An Evolutionary Approach. Oxford, Clarendon Press, 1979.
26. Karl Popper, «The Nature of Philosophical Problems and Their Roots in Science», The British Journal for the Philosophy of Science 3(10), (1952)
27. Rorty, R. (1992). The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method. University of Chicago Press.

28. Rorty, R. (2013). Wittgenstein and the linguistic turn. From ontos verlag: Publications of the Austrian Ludwig Wittgenstein Society-New Series (Volumes 1-18), 3.
29. Sceski, J. H. (2007). Popper, Objectivity and the Growth of Knowledge. United Kingdom: Bloomsbury Publishing.
30. Searle, J. (1995). The Construction of Social Reality. Free Press.
31. Smit, H. (2015) Popper and Wittgenstein on the metaphysics of experience. Journal for General Philosophy of Science, 46(2), pp. 319–336.
32. Wittgenstein, L. (1958). The blue and brown books. Oxford: Blackwell.
33. Wittgenstein, L. (1973 [1922]). Tractatus logico-philosophicus. London: Routledge, Kegan Paul Ltd. (German text with an English translation by C. K. Ogden)
34. Wittgenstein, L. (1975). Philosophical remarks, ed. R. Rhees, tr. R. Hargreaves and R. White, Oxford: Blackwell.
35. Wittgenstein, L. (2009 [1953]). Philosophical investigations, Chichester: Wiley. Translated by G. E. M. Anscombe, P. M. S. Hacker, and J. Schulte. Revised fourth edition by P. M. S. Hacker and J. Schulte.
36. Балута Г. А. Структури мови: монографія / Галина Анатоліївна Балута; Криворізький національний університет. – Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2015. – 300 с.
37. Вітгенштейн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження. - Київ: Основи, 1995.
38. Комаха Л. Г. Логіка перевірення достовірності знання в аргументах неопозитивізму. // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2015. – Випуск Випуск 5–6 (143–144).
39. Лактіонова А. В. Найменування, значення, об'єкти світу у «Філософських дослідженнях» Л. Вітгенштайна // Sententiae XXV (№ 2). – 2011. – С. 133-140.

40. Пешкова О. Г. Еволюція підходів до визначення поняття «мовна гра» // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». Випуск 44. – С.238-239. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://lingvj.oa.edu.ua/articles/2014/n44/72.pdf>.
41. Сардак О. В. Аналіз концепції "мовних ігор" Л. Вітгенштейна // Вісник Житомирського державного університету. 2012. – Випуск 65. Філологічні науки. – С. 204-206. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://eprints.zu.edu.ua/9228/1/42.pdf>.
42. Сень А. О. Вітгенштейн і проблема мови очима Рорті / А. О. Сень // Матеріали міжнародної конференції «ІХ Харківські студентські філософські читання» (25-26 квітня 2013 р.). – Харків: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2013. – С. 28-30.
43. Сень А. О. Значення Л. Вітгенштайна для філософських перспектив Р. Рорті / А. О. Сень // Мультиверсум. Філософський альманах / [Гол. ред. В.В. Лях]. – К., 2014. – Вип. 6 (134).
44. Шрамко Я. Що таке аналітична філософія? // Філософська думка. – 2011. – № 3. – С. 10-27.